

Judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimo ir užimtumo reikšmė prisitaikymui prie negalios

Laura Alčiauskaitė¹, Liuda Šinkariova²

¹ Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinių mokslų fakultetas, Psichologijos katedra, Jonavos g. 66, 44191 Kaunas, laura.alciauskaite@vdu.lt

² Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinių mokslų fakultetas, Psichologijos katedra, Jonavos g. 66, 44191 Kaunas, liuda.sinkariova@vdu.lt

Anotacija. Tyrimu siekta nustatyti judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimo ir užimtumo sąsajas su prisitaikymu prie negalios. Apklausti 275 asmenys, turintys judėjimo negalią. Pristatymas prie negalios vertintas naudojant Reakcijų į negalią klausimyną ir Negalios priėmimo skalę.

Nustatyta, kad aukštesnį išsilavinimą turintys asmenys rečiau patiria neigiamas reakcijas į negalią nei žemesnį išsilavinimą turintys asmenys. Dirbantys ar studijuojantys neįgalieji rečiau patiria neigiamas ir dažniau teigiamas reakcijas nei neturintieji užsiėmimo. Negalios priėmimą prognozuoja darbo turėjimas ir studijavimas, bet ne su negalia susiję rodikliai.

Esminiai žodžiai: *prisitaikymas prie negalios, reakcijos į negalią, išsilavinimas, užimtumas, judėjimo negalia.*

Įvadas

Remiantis naujausiais statistikos duomenimis, Lietuvoje gyvena per 248 tūkst. asmenų, turinčių negalią, ir tai sudaro beveik 10 proc. visų šalies gyventojų. Iš jų – 31 proc., turintys judėjimo negalią (Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2017). Judėjimo negalia ją turinčiam asmeniui sukelia ne tik fiziologinių, bet ir psichologinių bei socialinių pokyčių, tokių kaip patiriamas didelis stresas, sumažėjęs savarankiškumas, padidėjusi nerimo sutrikimų, depresijos bei priklausomybių rizika, socialinė stigma, profesinės ir socialinės veiklos apribojimai (Tomasone, Wesch, Ginis ir Noreau, 2013; Gåfvels, Hä-

gerström, Nordmark ir Wändell, 2012). Neįgalaus asmens reagavimas į šiuos negalios nulemtus pokyčius yra apibūdinamas kaip prisitaikymas prie negalios (Bishop, 2005).

Asmenys į savo negalią gali reaguoti labai skirtingai: vieni jų teigia, kad nekenčia savo kūno netobulumo ir jaučiasi esą niekam tikę, kiti pripažįsta negalios keliamus sunkumus, tačiau yra įsitikinę, jog tai nėra kliūtis gyventi prasmingą ir visavertį gyvenimą (Howson, 2009). Pats prisitaikymas prie negalios yra sudėtingas, daug komponentų apimantis reiškinys, paremtas įvairiomis teorijomis ir modeliais. Dažniausiai tyrėjai, siekdami įvertinti asmens prisitaikymą prie negalios, remiasi keliais šio reiškinio aspektais ir naudoja ne vieną tyrimo metodiką (Grist, 2010).

Šiame tyrime prisitaikymas prie negalios analizuojamas dviem aspektais:

1. Emocinės reakcijos į negalią – tai, kaip asmuo vertina savo fizinę negalią bei kokias emocijas jam sukelia esama sveikatos būklė (Falvo, 2005). Remiantis klinikiniais stebėjimais ir empiriniais tyrimais, nagrinėjančiais emocinio prisitaikymo prie negalios procesą, dažniausiai skiriamos tokios individo reakcijos į fizinę negalią: neigimas, depresiškumas, internalizuotas pyktis, išorinis priešiškus, pripažinimas, prisitaikymas, kurias galima suskirstyti į neadaptivias emocines reakcijas (neigimas, depresiškumas, internalizuotas pyktis, išorinis priešiškus) ir adaptivias emocines reakcijas į savo negalią (pripažinimas, prisitaikymas) (Livneh ir Antonak, 2008).

2. Negalios priėmimas – asmens reakcija, apibūdinanti kognityvinę, emocinę ir elgesio dėl savo negalios ir jos nulemtų vertybių pokyčių priėmimą bei integraciją į savo gyvenimą (Keany ir Glueckauf, 1999). Negalios priėmimas gali būti žemesnis, kai neįgalusis įsitikinęs, kad jo negalia yra pagrindinė kliūtis pasiekti norimų tikslų, išgyvena stiprias neigiamas emocijas ar jausmus, laiko save menkesniu už sveikuosius. O asmuo, kurio negalios priėmimas aukštesnis, nesureikšmina savo negalios ir suvokia, jog tai nėra vienintelė jį apibūdinanti savybė, kad jis turi kitų stiprybių bei gebėjimų, jaučiasi išdidus, patenkintas, laimingas. Aukštesniu negalios priėmimu pasižymintis neįgalusis labiau vertina ne fizinius ar išorinius dalykus, o gebėjimus ir vidines savybes (Li ir Moore, 1998).

Aukštesnis prisitaikymas prie negalios turėtų būti visų neįgalųjų rehabilitacijos ir integracijos programų siekiamybė, tad labai svarbu ieškoti veiksnių, padedančių negalią turinčiam asmeniui gyventi kaip įmanoma aktyvesnį ir visavertį gyvenimą, nepaisant apribotų fizinių galimybių. Šiems veiksniams priskiriami ir neįgaliojo išsilavinimas bei užimtumas, kurie yra vieni reikšmingiausių individo socialinio identiteto dalių (Asaba ir Jackson, 2011).

Atsižvelgiant į esamą Lietuvos politinę, ekonominę ir socialinę situaciją, matyti, jog negalią turintys asmenys, palyginti su sveikaisiais, turi mažiau galimybių įgyti norimą išsilavinimą bei aktyviai dalyvauti profesinėje veikloje (Pocius, 2008). Šie apribojimai egzistuoja dėl įvairių priežasčių: nepritaikyta viešoji, būsto ar informacinė aplinka, netenkinami specialieji poreikiai studijų ar darbo proceso metu, neigiamas akademinės bendruomenės narių, bendradarbių ar vadovų požiūris. Situaciją sunkina ir susiformavęs

negatyvus visuomenės požiūris į neįgaliuosius – neretai jie suvokiami kaip priklausomi, pasyvūs, nekompetentingi ir nepatikimi (Kuodytė ir Pajarskienė, 2014).

Ir nors pastaruoju metu kur kas dažniau kalbama apie neįgalių asmenų problemas ir poreikius, vis dar nepakankamai dėmesio skiriama itin svarbioms neįgaliųjų švietimo ir užimtumo sferoms. Be to, mūsų šalies atliekamuose tyrimuose dažniausiai negalią turinčių asmenų užimtumo galimybės yra nagrinėjamos iš socialinės ar ekonominės perspektyvos (Ruškus ir Mažeikis, 2007; Ruolytė-Verschoore, 2011; Šėporaitytė ir Terėškina, 2007), neįvertinant, kiek išsilavinimas ir įsidarbinimas yra reikšmingi paties neįgaliojo psichologinei savijautai.

Užsienio autorių atlikti tyrimai rodo, kad užimtumas yra vienas svarbiausių veiksnių, užtikrinančių didesnę asmens prisitaikymą prie negalios (Rohe ir Krause, 1998). Negalią turinčio asmens užimtumas yra susijęs su aukštesne saviverte, daugiau patiriamų teigiamų emocijų, mažesne rizika susirgti depresija, aukštesne gyvenimo kokybe (Larsson-Lund, Bernspång, Nordlund ir Lexell, 2007; Law, Steinwender ir Leclair, 1998). Be to, darbo turėjimas ar studijavimas praplečia neįgaliųjų socialinio dalyvavimo galimybes, didina jų įsitraukimą į visuomeninę veiklą, padeda susirasti naujų draugų, sumažina depresiškumą. Ir atvirkščiai – asmenys, kurie nesimoko ir nedirba, pasižymi didesniu depresiškumu, sumažėjusiu fukciniu aktyvumu, greitesniu senėjimu, mažesniu saugumo jausmu (Margaretten, Julian, Katz ir Yelin, 2011; Tonack et al., 2008). Kita vertus, tyrimų, analizuojančių išsilavinimo ar užimtumo naudą judėjimo negalią turinčiam asmeniui apskirtai trūksta, nes dažniausiai tokie tyrimai akcentuoja ne mokymosi ar įsidarbinimo teikiamus privalumus, o egzistuojančias kliūtis ir problemas (Gignac, Cao, Lacaille, Anis ir Badley, 2008).

Tad itin svarbu įvertinti ir analizuoti neįgaliųjų išsimokslinimo ir užimtumo sąsajas su jų psichologine savijauta bei gerove, taip bandant pakeisti susiformavusias stereotipines nuostatas apie neįgalųjį kaip nesugebantį pasirūpinti savimi ir prie visuomenės gerovės neprisidedantį asmenį.

Šiame tyrime keliami du pagrindiniai klausimai: 1) ar tiriamųjų išsilavinimas ir užimtumas siejasi su didesniu prisitaikymu prie negalios? ir 2) ar šių sociodemografinių veiksnių poveikis prisitaikymui prie negalios yra didesnis nei su negalia susijusių veiksnių?

Šio tyrimo tikslas – nustatyti judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimo ir užimtumo sąsajas su prisitaikymu prie negalios.

Tyrimo metodologija

Tiriamieji. Tyrime dalyvavo 275 (104 vyrai ir 171 moteris) judėjimo negalią turintys asmenys. Dalyvavusių tyrime asmenų amžius svyravo nuo 18 iki 79 metų (amžiaus vidurkis – $41,90 \pm 16,80$ metų). Vyrų ir moterų grupės pagal amžių nesiskiria (Mano ir Vitnio (angl. *Mann-Whitney*) U kriterijaus reikšmė – $8\,079,50$, $p = 0,204$; $p > 0,05$).

Tiriamieji pagal savo darbingumo lygį pasiskirstė taip: 10,2 proc. tiriamųjų darbingumo lygis yra 15 proc. ir mažiau, 20–25 proc. darbingumo lygį turi 28,0 proc. respondentų.

Daugiausia tiriamųjų (42,2 proc.) turi 30–45 proc. darbingumo lygį. Beveik penktadalis apklaustųjų (19,6 proc. tiriamųjų) turi 50–55 proc. darbingumo lygį. Daugumos tiriamųjų judėjimo negalia yra įgyta – 70,5 proc., įgimtą judėjimo negalią turi 29,5 proc. apklaustųjų.

Daugiau nei trečdalis respondentų (36 proc.) turi vidurinį išsilavinimą, 22,2 proc. yra įgiję aukštesnįjį, o 21,1 proc. tiriamųjų – aukštąjį išsilavinimą. Profesinį išsilavinimą turi 14,9 proc. respondentų ir tik vienas tiriamasis (0,4 proc.) nurodė turintis pradinį išsilavinimą.

Daugelis tiriamųjų turi užsiėmimą: 29,1 proc. tiriamųjų dirba, 30,2 proc. studijuoja ar mokosi. Niekur nedirba ir nesimoko 40,7 proc. respondentų. Pagrindine savo užsiėmimo neturėjimo priežastimi 63,7 proc. tiriamųjų įvardijo savo sveikatos būklę. Dėl pensinio amžiaus užsiėmimo neturi 21,2 proc. apklaustųjų. O tik 13,3 proc. nedirbančių respondentų teigia neturintis užsiėmimo dėl to, kad nepavyksta rasti darbo.

Tyrimo metodika. Tyrime buvo naudojamos dvi metodikos, skirtos asmens prisitaikymui prie negalios įvertinti. Emocinis prisitaikymas prie negalios buvo matuojamas naudojant H. Livneho ir R. F. Antonako (1990) sukurtą Reakcijų į negalią klausimyną (angl. *Reactions to Impairment and Disability Inventory, RIDI*), gavus autorių sutikimą ir atlikus dvigubą klausimyno vertimą. Šis klausimynas vertina asmens patiriamų emocijų reakcijų į fizinę negalią dažnumą, jį sudaro 60 teiginių, vertintinų pagal Likerto skalę nuo 1 iki 4: 1 – „niekada“, 2 – „retai“, 3 – „kartais“, 4 – „dažnai“. Šiame tyrime buvo matuojamos šešios reakcijos: neigimas, depresiškumas, internalizuotas pyktis, išorinis priešiškus, pripažinimas ir prisitaikymas. Didesnis balų skaičius rodo didesnę reakcijos intensyvumą. Klausimynas pasižymi aukštu internalizuoto pykčio (Kronbacho alfa (angl. *Cronbach α*) = 0,789), depresiškumo (Kronbacho alfa = 0,749), gana aukštu prisitaikymo (Kronbacho alfa = 0,671), išorinio priešiškus (Kronbacho alfa = 0,644), neigimo (Kronbacho alfa = 0,627) ir pripažinimo (Kronbacho alfa = 0,616) subskalių vidiniu patikimumu.

Negalios priėmimui įvertinti naudota D. C. Linkowski'o sukurta Negalios priėmimo skalė (angl. *Acceptance of Disability scale, AD*) (Linkowski, 1987), prieš tai gavus autorių sutikimą ir atlikus dvigubą klausimyno vertimą. Klausimyną sudaro 50 teiginių, kuriuos tiriamiesiems reikėjo įvertinti pagal Likerto skalę nuo 1 – „visiškai nesutinku“ iki 4 – „visiškai sutinku“. Didesnis balų skaičius rodo didesnę negalios priėmimą. Šis klausimynas pasižymi aukštu vidiniu patikimumu (Kronbacho alfa = 0,937)

Tiriamiesiems taip pat buvo užduodami demografiniai klausimai apie lytį, išsilavinimą, užimtumą bei darbingumo lygį. Jiems buvo pateikti atsakymų variantai, iš kurių reikėjo pažymėti jiems tinkantį.

Tyrimo eiga. Tyrimo metu buvo kontaktuojama su kiekvienu tiriamuoju tiesiogiai, tačiau klausimynus jie pildė savarankiškai. Iš viso buvo išdalyta 390 anketų, tyrimui tinkamos buvo 309 anketos. Iš jų 34 anketos nebuvo įtrauktos į tyrimą dėl pernelyg didelio respondentų amžiaus (daugiau nei 80 metų). Tad tyrime naudoti 275 respondentų duomenys (70,5 proc. iš visų išdalytų anketų). Respondentai buvo pasiekiami „sniego

gniūžtės“ principu: pažįstami judėjimo negalią turintys asmenys dažnai rekomenduodavo kitus neįgaliuosius (šeimos narius, giminaičius, draugus), kuriuos būtų galima apklausti. Ieškant tiriamųjų buvo bendradarbiaujama su įvairiomis neįgaliųjų organizacijomis, bendrijomis ir draugijomis, taip pat socialiniais darbuotojais, kurie dirba su judėjimo negalią turinčiais asmenimis.

Tyrimo duomenys buvo analizuojami statistiniu paketu *SPSS for Windows 23.0*. Gauti rezultatai laikomi statistiškai reikšmingais, kai reikšmingumo lygmuo $p < 0,05$. Ne visi tyrimo kintamųjų duomenys yra pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, tad analizuojant šių kintamųjų skirtumus tarp grupių buvo naudojami neparametriniai kriterijai, kurie tinkami tais atvejais, kai skirstinys nėra normalusis. Ieškant skirtumų tarp grupių naudoti Kruskalio ir Valio (angl. *Kruskal-Wallis*) bei Mano ir Vitnio (angl. *Mann-Whitney*) U kriterijai. Siekiant įvertinti išsilavinimo, užimtumo ir su negalią susijusių rodiklių reikšmę negalios priėmimui naudota tiesinė regresinė analizė.

Tyrimo rezultatai

Pirmiausia prieš atliekant skaičiavimus tiriamieji pagal savo turimą išsilavinimą buvo suskirstyti į tris grupes: 1) turintys žemesnį nei vidurinį (pradinį ar pagrindinį) išsilavinimą; 2) turintys vidurinį ar profesinį išsilavinimą ir 3) turintys aukštesnįjį ar aukštąjį išsilavinimą. Šiose grupėse buvo palyginti šešių reakcijų į negalią įverčiai naudojant neparametrinį Kruskalio ir Valio kriterijų. Buvo rasti statistiškai reikšmingi internalizuoto pykčio ir išorinio priešiško įverčių skirtumai, o kitų reakcijų įverčiai trijose išsilavinimo grupėse nesiskyrė (žr. 1 lentelę). Pritaikius Mano ir Vitnio U kriterijų ir atlikus internalizuoto pykčio ir išorinio priešiško įverčių palyginimą porose, paaiškėjo, kad respondentai, turintys vidurinį ar profesinį išsilavinimą, dažniau patiria internalizuoto pykčio (kriterijaus reikšmė – 6 299,50, $p = 0,006$) ir išorinio priešiško įverčių (kriterijaus reikšmė – 6 659,00, $p = 0,032$) reakcijas nei turintieji aukštesnįjį ar aukštąjį išsilavinimą, o pastarieji rečiau patiria internalizuoto pykčio (kriterijaus reikšmė – 498,00, $p = 0,018$) ir išorinio priešiško įverčių (kriterijaus reikšmė – 500,00, $p = 0,019$) reakcijas į negalią nei žemesnį nei vidurinį išsilavinimą turintys respondentai. Statistiškai reikšmingo skirtumo tarp žemesnį nei vidurinį ir vidurinį ar profesinį išsilavinimą turinčių respondentų nebuvo rasta.

1 lentelė

Reakcijos į negalią tiriamųjų išsilavinimo atžvilgiu

Reakcija į negalią	Išsilavinimas	N	Vidurkis ± std. nuokrypis	Kriterijaus statistika	p reikšmė
Neigimas	Žemesnis nei vidurinis	16	13,14 ± 2,45	0,177	0,943
	Vidurinis / Profesinis	140	13,34 ± 3,95		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	13,15 ± 3,61		
Depresiškumas	Žemesnis nei vidurinis	16	16,00 ± 3,94	0,905	0,636
	Vidurinis / Profesinis	140	15,26 ± 4,94		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	15,12 ± 4,63		
Internalizuotas pyktis	Žemesnis nei vidurinis	16	17,00 ± 5,36	10,611	0,005
	Vidurinis / Profesinis	140	15,36 ± 4,91		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	13,65 ± 4,17		
Išorinis priešiš- kumas	Žemesnis nei vidurinis	16	15,57 ± 4,24	8,466	0,015
	Vidurinis / Profesinis	140	13,68 ± 3,50		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	12,73 ± 3,51		
Pripažinimas	Žemesnis nei vidurinis	16	20,93 ± 3,45	3,465	0,177
	Vidurinis / Profesinis	140	20,88 ± 3,56		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	20,09 ± 3,57		
Prisitaikymas	Žemesnis nei vidurinis	16	25,07 ± 3,99	0,428	0,807
	Vidurinis / Profesinis	140	24,68 ± 4,07		
	Aukštesnysis / Aukštasis	119	25,06 ± 4,45		

Pagal savo užimtumą respondentai taip pat buvo suskirstyti į tris grupes: 1) dirbantys, 2) studijuojantys ar besimokantys ir 3) nedirbantys ir nesimokantys. Siekiant įvertinti emocinių reakcijų į negalią skirtumus, jų įverčiai buvo palyginti šiose trijose užimtumo grupėse taikant Kruskalio ir Valio kriterijų. Buvo nustatyta, jog visų nagrinėjamų reakcijų į negalią įverčiai tiriamųjų užimtumo atžvilgiu statistiškai reikšmingai skiriasi (žr. 2 lentelę), tad vėl buvo atliktas palyginimas porose taikant Mano ir Vitnio U kriterijų.

2 lentelė
Reakcijos į negalią tiriamųjų užimtumo atžvilgiu

Reakcija į negalią	Užimtumas	N	Vidurkis ± std. nuokrypis	Krit- erijaus statistika	p reikšmė
Neigimas	Dirba	80	13,49 ± 3,60	6,316	0,043
	Studijuoja ar mokosi	83	14,19 ± 3,98		
	Nedirba ir nesimoko	112	12,79 ± 3,87		
Depresiškumas	Dirba	80	14,04 ± 4,30	14,448	0,001
	Studijuoja ar mokosi	83	14,45 ± 4,74		
	Nedirba ir nesimoko	112	16,46 ± 4,66		
Internalizuotas pyktis	Dirba	80	13,39 ± 4,12	10,553	0,005
	Studijuoja ar mokosi	83	13,39 ± 4,12		
	Nedirba ir nesimoko	112	15,76 ± 4,94		
Išorinis priešiškumas	Dirba	80	12,72 ± 3,55	7,763	0,021
	Studijuoja ar mokosi	83	14,36 ± 3,60		
	Nedirba ir nesimoko	112	13,39 ± 3,73		
Pripažinimas	Dirba	80	20,76 ± 2,52	8,800	0,012
	Studijuoja ar mokosi	83	21,31 ± 3,55		
	Nedirba ir nesimoko	112	19,94 ± 3,77		
Prisitaikymas	Dirba	80	25,65 ± 4,21	18,847	0,001
	Studijuoja ar mokosi	83	26,15 ± 3,36		
	Nedirba ir nesimoko	112	23,60 ± 4,26		

Porinio palyginimo rezultatai atskleidė, jog dirbantys asmenys reikšmingai rečiau patiria depresiškumo (kriterijaus reikšmė – 2 798,50, $p = 0,001$), internalizuoto pykčio (kriterijaus reikšmė – 2 870,00, $p = 0,002$) ir dažniau – prisitaikymo (kriterijaus reikšmė – 2 890,00, $p = 0,002$) reakcijas nei niekur nedirbantys ir nesimokantys asmenys. Taip pat pastebėta tendencija, kad dirbančiųjų pripažinimo reakcija yra dažnesnė nei užsiėmimo neturinčiųjų (kriterijaus reikšmė – 3 311,00, $p = 0,056$). Studijuojantys ar besimokantys tiriamieji taip pat rečiau patiria depresiškumo (kriterijaus reikšmė – 3 354,50, $p = 0,003$) bei dažniau – neigimo (kriterijaus reikšmė – 3 561,00, $p = 0,015$), pripažinimo (kriterijaus reikšmė – 3 451,50, $p = 0,007$) ir prisitaikymo prie savo negalios reakcijas (kriterijaus reikšmė – 2 951,00, $p = 0,001$), palyginti su tiriamaisiais, kurie nedirba ir nesimoko. O neįgalieji, kurie studijuoja ar mokosi, dažniau jaučia išorinio priešiškumo reakciją nei dirbantys neįgalieji (kriterijaus reikšmė – 2 073,50, $p = 0,004$). Kitų emocinių reakcijų į negalią atžvilgiu statistiškai reikšmingų skirtumų nebuvo rasta.

Galiausiai, siekiant įvertinti, ar tiriamųjų išsilavinimas ir užimtumas labiau nei su negalia susiję veiksniai (negalios sunkumas, negalios kilmė ir negalios matomumas) paaiškina negalios priėmimą, buvo atlikta tiesinė regresinė analizė. Prieš atliekant regresinę analizę, tiriamieji pagal savo darbingumo lygį buvo suskirstyti į dvi grupes: turinčius sunkesnę negalią (darbingumo lygis iki 25 proc., $n = 105$) ir turinčius lengvesnę negalią (30–55 proc. darbingumo lygis, $n = 170$). Buvo patikrintos visos tiesinės regresinės analizės taikymo prielaidos. Regresinės analizės modelyje priklausomuoju kintamuoju buvo negalios priėmimas. Nepriklausomieji kintamieji – išsilavinimas, užimtumas, negalios sunkumas ir negalios kilmė. Kadangi visi šie kintamieji yra ranginiai, prieš taikant regresinę analizę jie buvo perkoduoti į pseudokintamuosius (žr. 3 lentelę).

Atlikta regresinė analizė atskleidė, jog šiais nepriklausomaisiais kintamaisiais galima paaiškinti 10,1 proc. negalios priėmimo išreikštumo. Su negalios priėmimu statistiškai reikšmingai siejasi tik darbo turėjimas ir buvimas studentu. Nei išsilavinimas, nei su negalia susiję veiksniai su negalios priėmimu statistiškai reikšmingai nesąveikauja.

3 lentelė

Išsilavinimo, užimtumo bei su negalia susijusių rodiklių sąsajos su negalios priėmimu

Rodiklio pavadinimas	β koeficientas	p reikšmė
Žemesnis nei vidurinis išsilavinimas	-0,050	0,432
Vidurinis ar profesinis išsilavinimas	-0,046	0,497
Darbo turėjimas	0,223	0,001
Buvimas studentu	0,274	0,001
Sunkesnė negalia	-0,042	0,490
Įgimta negalia	-0,103	0,101

Rezultatai

Darbas yra viena iš esminių asmens tapatumo dalių. Pasak Lietuvos ir užsienio mokslininkų, neįgalūs asmenys susiduria su sunkumais švietimo ir užimtumo srityje, ir tai sunkina jų galimybes realizuoti save ir įsiliesti į visuomenės gyvenimą. Nepaisant egzistuojančių sunkumų, labai svarbu kalbėti ne tik apie užimtumo problemas, bet ir naudą, kurią gauna dirbantys ar studijuojantys neįgalieji, tad šiuo tyrimu buvo bandyta įvertinti judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimo ir užimtumo reikšmę jų prisi-taikymui prie negalios.

Gauti rezultatai išties patvirtino, jog judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimas ir užimtumas (darbo turėjimas ar studijavimas) yra susijęs su didesniu prisitaikymu prie negalios. Atlikus tiesinę regresinę analizę, paaiškėjo, jog būtent šie du veiksniai

reikšmingai paaiškina tiriamųjų negalios priėmimą, o su negalia susijusių rodiklių, tokių kaip negalios sunkumas ir kilmė, įtraukimas į regresinę analizę nebuvo reikšmingas. Tokie rezultatai nesutampa ir su kai kurių autorių gautomis išvadomis (Lidal et al., 2007, Summers, Rapoff, Varghese, Porter ir Palmer, 1991), tačiau medicininė būklė – dar ne viskas. Daug priklauso nuo paties neįgaliojo asmenybės savybių, įgalinimo ar tiesiog noro dirbti. J. Ruškaus (2007) teigimu, egzistuoja daugybė pavyzdžių, kai oficialiai pirmos grupės neįgaliaisiais ar nedarbingais pripažinti asmenys pasiekia puikių rezultatų darbinėje ar profesinėje srityje, yra kūrybiškai aktyvūs, plėtoja savo išskirtinius gabumus.

Vis dėlto neįgaliam asmeniui siekti karjeros yra sudėtingiau nei sveikajam, tad itin reikšmingos tampa jo turimos kompetencijos ir išsilavinimas. Aukštesnis išsilavinimas ne tik padidina galimybes rasti kvalifikuotą darbą, bet ir teigiamai veikia asmens psichologinę savijautą bei gyvenimo kokybę. Kaip atskleidė mūsų tyrimo rezultatai, žemesnį nei vidurinis išsilavinimą turintys tiriamieji dažniau patiria internalizuoto pykčio bei išorinio priešiško reakcijas į savo negalią nei asmenys, kurie turi vidurinį ar aukštesnį išsilavinimą. Nustatyta, kad rečiausiai pyktį ir priešišumą patiria asmenys, turintys aukštesnį ar aukštąjį išsilavinimą, – tikėtina, jog dėl šių mokslo pasiekimų jie jaučiasi labiau patenkinti savimi ir mažiau priešiški aplinkiniams, kurie teoriškai turi geresnes sąlygas aktyviai dalyvauti profesinėje veikloje. Be to, atliekamuose mokslo tyrimuose nuolat patvirtinama aukštojo mokslo nauda – neįgalūs asmenys, turintys aukštesnį išsilavinimą, pasižymi aukštesne gyvenimo kokybe, mažesne depresijos ar kognityvinių sutrikimų rizika (Cubo et al., 2002; Stensman, 1994).

Kita vertus, išsilavinimas yra neatsiejamas nuo įsidarbinimo – aukštesnis išsilavinimas atveria kelius geresnėms gyvenimo bei karjeros perspektyvoms, suteikia didesnę veiklų pasirinkimą, išplečia viso gyvenimo mokymosi galimybes (Terzi, 2005). Remiantis šio tyrimo rezultatais, užimtumas yra reikšmingas ir prisitaikymui prie negalios – dirbantys ar studijuojantys neįgalieji rečiau patiria neadaptivias ir dažniau – adaptivias reakcijas į savo negalią, palyginti su asmenimis, kurie nedirba ir nesimoko. Asmens užimtumas yra vienas svarbiausių prasmingo gyvenimo aspektų, tad nenuostabu, jog užsiėmimą turintys asmenys jaučiasi laimingesni ir labiau patenkinti savimi ir savo pasiekimais nei tie, kurie rimto užsiėmimo neturi. Be to, geriau apmokamas darbas užtikrina aukštesnį socioekonominį statusą visuomenėje, tai taip pat siejasi su aukštesne subjektyvia gyvenimo kokybe (Siosteen, Lundqvist, Blomstrand, Sullivan ir Sullivan, 1990).

Kalbant apie skirtingų užimtumo grupių reakcijų į negalią skirtumus, šiek tiek nustebugo tai, kad studijuojantys ar besimokantys tyrimo dalyviai dažniau patiria išorinį priešišumą nei darbą turintieji, tačiau apie šio skirtumo priežastis galima tik spėlioti. Galbūt akademinėje bendruomenėje jiems tenka dažniau konfliktuoti su sveikais bendramoksliais? O gal jie dažniau susiduria su skeptišku požiūriu savo gebėjimų atžvilgiu nei dirbantieji?

Nors mūsų visuomenėje dar gajį nuomonė, kad dėl valstybės teikiamos finansinės paramos neįgaliajam dirbti „nėra būtinybės“, negalia neturėtų tapti tik „priemone pašalpom

ir lengvatoms gauti“⁴. Negalią turintis asmuo, kaip ir visi kiti, turi teisę į darbą – ją jam užtikrina Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija (2010). Deja, mūsų šalies socialinė politika neretai suteikia galimybę neįgaliam asmeniui manipuliuoti darbingumo statusu sprendžiant, ar rinktis visišką nedarbingumą ir kartu gauti didesnę valstybės pašalpą, bet prarasti faktinę galimybę įsidarbinti, ar rinktis mažesnio laipsnio nedarbingumą, gauti mažesnę pašalpą ir tikėtis įsidarbinti.

Kita vertus, reikėtų nepamiršti, kad ne visų judėjimo negalią turinčiųjų galimybės įgyti išsilavinimą ir dalyvauti profesinėje veikloje yra vienodos, ir tam gali būti daug ir įvairių priežasčių – pradedant nepritaikyta darbovietės ar mokymosi įstaigos aplinka, baigiant pasitikėjimo savo jėgomis ar palaikymo iš artimųjų stoka. Galimų kliūčių analizė leistų ne tik įvertinti menko užimtumo priežastis, bet ir numatyti priemonių planą, kaip įgalinti šiuos asmenis aktyviau dalyvauti akademiniam ir profesiniam gyvenime.

Kalbant apie tyrimo ribotumus reikėtų paminėti, kad šiame tyrime buvo analizuotos prisitaikymo prie negalios sąsajos tik dviem užimtumo aspektais – darbo turėjimu ir studijavimu (mokymusi). Nors abu šie aspektai yra labai reikšmingi ir socialiai pageidautini, tačiau tai ne vienintelė prasminga veikla, kuria gali užsiimti negalią turintys asmenys. Kai įsidarbinti ar studijuoti tokiam asmeniui dėl tam tikrų priežasčių yra sudėtinga ar netgi sunkiai įmanoma, itin reikšmingos tampa įvairios sporto bei laisvalaikio veiklos. Toks užimtumo būdas suteikia dalyvaujantiems teigiamų emocijų, teigiamai veikia gyvenimo kokybę ir didina socialinio dalyvavimo galimybes (Tasiemski ir Brewer, 2011; Giacobbi Jr, Stancil, Hardin ir Bryant, 2008). Tačiau ar tokia veikla siejasi su asmens psichologiniu prisitaikymu prie negalios? Ar toks užimtumo būdas prilygsta studijoms ar turimam darbui? Tokios srities tyrimai ne tik leistų įvertinti sporto ir laisvalaikio veiklų reikšmę prisitaikymui prie negalios, bet ir suteiktų naujų įžvalgų apie neįgalių asmenų užimtumą.

Dar vienas aspektas, į kurį neatsižvelgėme šiame tyrime, – negalios kilmės poveikis asmens įsidarbinimui. Mokslininkų tvirtinimu, asmenų su įgyta judėjimo negalia galimybės įsitvirtinti darbo rinkoje skiriasi nuo asmenų, kurie gimė turėdami judėjimo negalią. Asmenys, kurių negalia yra įgimta ar įgyta vaikystėje, susiduria su ypač sunkia diskriminacija ir išankstinėmis nuostatomis švietimo ir užimtumo sferoje. Dėl šios priežasties būtinos įstatyminės garantijos, užtikrinančios jų pilietines teises. O asmenų, negalią įgijusių vėlesniame amžiuje, grįžimas į darbo rinką priklauso nuo turimos patirties, įgūdžių ir ekonominių paskatų (Cook ir Burke, 2002). Kai kurie tyrimai patvirtino, kad asmenų, turinčių įgimtą judėjimo negalią, prisitaikymas prie negalios yra aukštesnis, palyginti su asmenimis, kurių judėjimo negalia įgyta (Alčiauskaitė ir Šinkariova, 2013; Livneh ir Antonak 1997), tad įdomu, ar šioms dviem neįgaliųjų grupėms įgytas išsilavinimas ir užimtumas yra vienodai svarbus? Ar minimos didesnės kliūtys įsidarbinti, su kuriomis susiduria įgimtą negalią turintys asmenys, veikia asmens prisitaikymą prie negalios? Tai dar viena galima ateities tyrimų kryptis.

Apibendrinant galima teigti, kad tyrimo rezultatai patvirtina judėjimo negalią turinčių asmenų išsilavinimo ir užimtumo svarbą jų prisitaikymui prie negalios nulemtų pokyčių.

Tai dar kartą akcentuoja priemonių, stiprinančių neįgaliųjų poreikį siekti aukštesnio išsilavinimo bei aktyvaus dalyvavimo profesinėje veikloje, būtinybę ir svarbą. Negalią turinčių asmenų įgalinimas ir įsitraukimas į visuomeninį gyvenimą yra naudingas ne dėl socioekonominių, bet ir psichologinių priežasčių. Jei neįgalieji jaučiasi patenkinti savimi ir visuomenėje dalyvauja kaip visaverčiai piliečiai, vartotojai ar darbuotojai, naudą patiria visi.

Išvados

1. Judėjimo negalią turintys asmenys, kurių išsilavinimas aukštesnis, rečiau patiria internalizuoto pykčio ir internalizuoto priešiško reakcijas nei asmenys, kurių išsilavinimas žemesnis.
2. Judėjimo negalią turintys asmenys, kurie dirba, rečiau patiria depresiškumo ir internalizuoto pykčio reakcijas ir dažniau patiria prisitaikymo prie savo negalios reakciją nei asmenys, kurie nesimoko ir nedirba.
3. Judėjimo negalią turintys asmenys, kurie mokosi ar studijuoja, rečiau patiria depresiškumo ir dažniau patiria neigimo, pripažinimo ir prisitaikymo prie savo negalios reakciją nei asmenys, kurie nedirba ir nesimoko.
4. Studijuojantys judėjimo negalią turintys asmenys dažniau patiria išorinio priešiško reakcijas nei dirbantys asmenys.
5. Judėjimo negalią turinčių asmenų negalios priėmimą paaiškina jų išsilavinimas ir užimtumas, bet ne su negalia susiję rodikliai.

Literatūra

- Alčiauskaitė, L. ir Šinkarova, L. (2013). Judėjimo negalią turinčių asmenų negalios priėmimo sąsajos su saviveiksmingumu ir suvokiama socialine parama. *Visuomenės sveikata*, 3(62), 87–95.
- Asaba, E. ir Jackson, J. (2011). Social ideologies embedded in everyday life: A narrative analysis about disability, identities, and occupation. *Journal of Occupational Science*, 18(2), 139–152. doi: 10.1080/14427591.2011.579234
- Bishop, M. (2005). Quality of life and psychosocial adaptation to chronic illness and disability preliminary analysis of a conceptual and theoretical synthesis. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 48(4), 219–231. doi: 10.1177/00343552050480040301
- Cook, J. A. ir Burke, J. (2002). Public Policy and Employment of People with Disabilities: Exploring New Paradigms. *Behavioral Sciences and the Law*, 20, 541–557. doi: 10.1002/bsl.515

- Cubo, E., Rojo, A., Ramos, S., Quintana, S., Gonzalez, M., Kompoliti, K., ir Aguilar, M. (2002). The importance of educational and psychological factors in Parkinson's disease quality of life. *European Journal of Neurology*, 9(6), 589–593. doi: 10.1046/j.1468-1331.2002.00484.x
- Falvo, D. (2005). Psychosocial and functional aspects of chronic illness and disability. In *Medical and Psychosocial Aspects of Chronic Illness and Disability*. 3rd ed. Jones and Bartlett publishers.
- Gåfväls, C., Hägerström, M., Nordmark, B. ir Wändell, P. E. (2012). Psychosocial problems among newly diagnosed rheumatoid arthritis patients. *Clinical Rheumatology*, 31(3), 521–529. doi: 10.1007/s10067-011-1894-z
- Giacobbi Jr, P. R., Stancil, M., Hardin, B. ir Bryant, L. (2008). Physical activity and quality of life experienced by highly active individuals with physical disabilities. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 25(3), 189–207. doi: 10.1123/apaq.25.3.189
- Gignac, M. A., Cao, X., Lacaille, D., Anis, A. H. ir Badley, E. M. (2008). Arthritis related work transitions: A prospective analysis of reported productivity losses, work changes, and leaving the labor force. *Arthritis Care & Research*, 59(12), 1805–1813. doi: 10.1002/art.24085
- Grist, V. L. (2010). *The Relationships between Age of Disability Onset, Adaptation to Disability, and Quality of Life Among Older Adults With Physical Disabilities*. Doctor's dissertation. The Florida State University.
- Howson, A. (2009). Disability & Impairment. *Research Starters*, 1–5.
- Jungtinių Tautų neįgalųjų teisių konvencija. (2010). *Valstybės žinios*. Nr. 71-3561.
- Keany, K. C. M. H. ir Glueckauf, R. L. (1999). Disability and value change: An overview and reanalysis of acceptance of loss theory. In *The Psychological and Social Impact of Disability*, 139–151.
- Kuodytė, V. ir Pajarskienė, B. (2012). Asmenų su fizine negalia integracijos psichosocialiniai aspektai darbo kontekste: literatūros apžvalga. *Visuomenės sveikata*, 4(59), 15–25.
- Larsson-Lund, M. L., Nordlund, A., Bernspång, B. ir Lexell, J. (2007). Perceived participation and problems in participation are determinants of life satisfaction in people with spinal cord injury. *Disability and Rehabilitation*, 29(18), 1417–1422. doi: 10.1080/09638280601029068
- Law, M., Steinwender, S. ir Leclair, L. (1998). Occupation, health and well-being. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 65(2), 81–91. doi: 10.1177/000841749806500204
- Li, L. ir Moore, D. (1998). Acceptance of disability and its correlates. *The Journal of Social Psychology*, 138(1), 13–25. doi: 10.1080/00224549809600349
- Lidal, I. B., Huynh, T. K. ir Biering-Sørensen, F. (2007). Return to work following spinal cord injury: a review. *Disability and Rehabilitation*, 29(17), 1341–1375. doi: 10.1080/09638280701320839
- Linkowski, D. C. (1987). *The Acceptance of Disability Scale. User's Guide*.
- Livneh, H. ir Antonak, R. F. (1990). Reactions to disability: An empirical investigation of their nature and structure. *Journal of Applied Rehabilitation Counseling*, 21(4), 13–21.
- Livneh, H. ir Antonak, R. F. (1997). *Psychosocial Adaptation to Chronic Illness and Disability*. Aspen Publishers.
- Livneh, H. ir Antonak, R. F. (2008). *Reactions to Impairment and Disability Inventory: User's Manual*.

- Margaretten, M., Julian, L., Katz, P. ir Yelin, E. (2011). Depression in patients with rheumatoid arthritis: description, causes and mechanisms. *International Journal of Clinical Rheumatology*, 6(6), 617–623. doi: 10.2217/ijr.11.62
- Pocius, A. (2008). Neįgalių žmonių mobilumo bei jų aktyvumo darbo rinkoje galimybių įvertinimas. *Lietuvos ekonomikos apžvalga*, 2, 15–25.
- Rohe, D. E. ir Krause, J. S. (1998). Stability of interests after severe physical disability: An 11-year longitudinal study. *Journal of Vocational Behavior*, 52(1), 45–58. doi: 10.1006/jvbe.1996.1560
- Ruolytė-Verschoore, R. (2011). Neįgalieji aukštajame moksle. *Specialusis ugdymas*, 2, 35–45.
- Ruškus, J. (2007). *Neįgaliųjų ir kitų atskirties grupių socialinio dalyvavimo konstravimas: habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga: socialiniai mokslai, edukologija (07 S)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Ruškus, J. ir Mažeikis, G. (2007). *Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas: kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija. Monografija*. VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Siosteen, A., Lundqvist, C., Blomstrand, C., Sullivan, L. ir Sullivan, M. (1990). The quality of life of three functional spinal cord injury subgroups in a Swedish community. *Paraplegia*, 28(8), 476–488. doi: 10.1038/sc.1990.64
- Stensman, R. (1994). Adjustment to traumatic spinal cord injury. A longitudinal study of self-reported quality of life. *Spinal Cord*, 32(6), 416–422. doi: 10.1038/sc.1994.68
- Summers, J. D., Rapoff, M. A., Varghese, G., Porter, K. ir Palmer, R. E. (1991). Psychosocial factors in chronic spinal cord injury pain. *Pain*, 47(2), 183–189. doi: 10.1016/0304-3959(91)90203-A
- Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. (2017). *Neįgalumo statistika ir dinamika*. Prieiga per internetą: <https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/socialine-integracija/neigaliuju-socialine-integracija/statistika-2>.
- Šėporaitytė, D. ir Tereškinas, A. (2007). *Neįgaliųjų įsidarbinimo ir mokslo galimybės Lietuvoje*. Prieiga per internetą: <https://www.lygybe.lt/data/public/uploads/2016/02/neigaliuju-isdarbinimo-ir-mokslo-galimybes-lietuvoje.pdf>.
- Tasiemski, T. ir Brewer, B. W. (2011). Athletic identity, sport participation, and psychological adjustment in people with spinal cord injury. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 28(3), 233–250. doi: 10.1123/apaq.28.3.233
- Terzi, L. (2005). A capability perspective on impairment, disability and special needs: Towards social justice in education. *Theory and Research in Education*, 3, 197–223. doi: 10.1177/1477878505053301
- Tomasone, J. R., Wesch, N. N., Ginis, K. A. M. ir Noreau, L. (2013). Spinal cord injury, physical activity, and quality of life: a systematic review. *Kinesiology Review*, 2(2), 113–129. doi: 10.1123/krj.2.2.113
- Tonack, M., Hitzig, S. L., Craven, B. C., Campbell, K. A., Boschen, K. A. ir McGillivray, C. F. (2008). Predicting life satisfaction after spinal cord injury in a Canadian sample. *Spinal Cord*, 46(5), 380–385. doi: 10.1038/sj.sc.3102088

The Importance of Educational Level and Occupation to Adjustment to Disability Among Mobility Impaired People

Laura Alčiauskaitė¹, Liuda Šinkariova²

¹ Vytautas Magnus University, Faculty of Social Sciences, Department of Psychology, 66 Jonavos St., Kaunas LT-44191, Lithuania, laura.alciauskaite@vdu.lt

² Vytautas Magnus University, Faculty of Social Sciences, Department of Psychology, 66 Jonavos St., Kaunas LT-44191, Lithuania, liuda.sinkariova@vdu.lt

Summary

Every disability results in array of reactions ranging from negative affectivity to successful acceptance of disability among mobility impaired people. Previous studies suggest that educational level and occupation are potential variables affecting adjustment to disability but there is a lack of research analysing how these variables are related to individual's reactions to disability.

The aim of the study was to assess the importance of educational level and occupation to adjustment to disability among mobility impaired people.

The study sample included 275 mobility impaired individuals, aged between 18 and 79. Their adjustment to disability was assessed using two questionnaires: 1) Reactions to Impairment and Disability Inventory (Livneh & Antonak, 1990), measuring six emotional reactions to disability: denial, depression, internalized anger, externalized hostility, acknowledgement and adjustment; 2) Acceptance of disability scale (Linkowski, 1971).

The results revealed that individuals with higher educational level reported less internalized anger and externalized hostility compared to individuals with lower educational level. In addition, employed individuals expressed less depression and internalized anger and greater adjustment than unemployed individuals. Individuals who were students at the time reported less depression and greater denial, acknowledgement and adjustment to disability compared to those who were unemployed. Students also perceived greater externalized hostility than employed individuals. The results of linear regression indicated that employment and student status but not disability related variables significantly explained the variance of acceptance of disability.

Keywords: *adjustment to disability, reactions to disability, education, occupation, mobility impairment.*

Gauta 2017 05 22 / Received 22 05 2017
Priimta 20171221 / Accepted 2112 2017